

Louise O. Vasvári

*Narratív identitáskonstrukciók
három holokauszt-túlélő nő
emlékeiben/emlékirataiban*

A nők, akiknek az élettörténetét itt tárgyalom, magyar ajkúak, és három, jól elkülöníthető holokauszt-generációt képviselnek, holott alig egy-egy évtized választja el őket egymástól. Céлом megvizsgálni ennek a három nőnek a nemrégiben megjelent emlékeit/emlékiratait [memories/memoirs], amik mind a holokausztra összpontosítanak, azaz amikor 1944-ben megkezdődtek a deportálások Magyarországon. Személyes történeteik egy nagyobb társadalmi-történeti kontextusba illeszkednek, de olyasmiről szólnak, ami írójuk személyes tudásának körébe tartozik, és így épp azt a fajta alternatív mikro-történetírást képviselik, ami olyannyira jellemző a nők elbeszéléseire. A három szerzőnek az is közös ismertetőjegye, hogy fiatal felnőttként hagyták el hazájukat, ezért a történeteik tágabb értelemben beletartoznak az élettörténet-írás manapság legfontosabbnak tekintett alfajába, a transznacionális élettörténet-írásba is, ami többek között be- és kivándorlók, menekültek, száműzöttek, különféle etnikai csoportok második generációs tagjainak élettörténet-írását tartalmazza, azaz csupa olyan élményt, amiket esetleges traumák szönek át. Ugyan az ilyen írások szerzői között mindkét nem képviselőit megtalálhatjuk, a női szerzők vannak túlsúlyban. Célom ezzel a tanulmánnyal az is, hogy az itt tárgyalt szövegek három önéletrajzíróját úgy is vizsgáljam, mint akik a saját, utólagosan és különféle kontextusokban (újra)elmondott történeteiknek az éntörténetírói [self-historians], azaz akik az élettörténetükben nem pusztán a megtörtént eseményeket foglalják össze, hanem inkább saját személyes narratív identitásukat teremtik meg.

NŐK HÁROM GENERÁCIÓJA
ÉS A HOLOKAUSZT

Miközben ezt írom, az utolsó holokauszt-túlélők közül többen is épp az életükért küzdenek, és nem-

csak az előrehaladott életkoruk miatt, de van, aki a koronavírus miatt is. Személyes történeteik nemcsak pusztán műalkotások lesznek, és nem élő történetek. A nők, akiknek az élettörténet-írását itt tárgyalom, magyar ajkúak, és három, jól elkülöníthető holokauszt-generációt képviselnek, noha alig egy-egy évtized választja el őket egymástól: Bach (Vaney) Mariann 1944-ben huszonekét éves fiatal felnőtt volt, Somogyi Aranka tízéves gyerek, Eva Moreimi pedig ugyan nem sokkal a háború után született holokauszt-túlélők gyermekeként, de elsősorban az anyjáról írt, Kellner Ilonáról (Icáról), aki harmincegy éves volt 1944-ben, amikor a deportálások megkezdődtek Magyarországon.

Arra törekszem, hogy ennek a három nőnek a nemrégiben megjelent emlékeit/emlékiratait úgy vizsgáljam, mint amik a személyes emlékezet kifejeződései az ő parahistorikus élettörténet-írásukban. A parahistorikus élettörténet-írás úgy definiálható, mint aminek során hétköznapi emberek az énjüket [self] egy tágabb társadalmi-történeti kontextusra tekintettel konstruálják meg, és főleg olyan témák révén, amelyek írójuk személyes tudásának körébe tartoznak, és így épp azt a fajta alternatív mikro-történetírást hozzák létre, ami olyannyira jellemző a nők elbeszéléseire (ehhez lásd Rosen 2004, 2009). Az ilyen élettörténetek sajátos kihívást jelentenek az elbeszélő szubjektum számára, aki szeretne egy koherens történetet megalkotni a saját összetett és plurális identitásáról és a traumatikus történeti kontextusról, hiszen alapvető a feszültség az én mint történeti szubjektum rekonstrukciójának aktusa és aközött, hogy hogyan lehet ezt a szereprekonstrukciót összeegyeztetni mindazzal, ami az elbeszélőt a jelenben foglalkoztatja.

A három élettörténet-írás mind az 1944-es magyarországi Holokausztra összpontosít, és a három szerzőnek az is közös jegye, hogy fiatal felnőttként hagyták el hazájukat, ezért a történeteik tágabb értelemben beletartoznak az élettörténet-írás manap-

ság legfontosabbnak tekintett alfajába, a transznacionális élettörténet-írásba is, ami többek között be- és kivándorlók, menekültek, száműzöttek, különféle etnikai csoportok második generációs tagjainak élettörténet-írását tartalmazza, azaz csupa olyan élményt, amiket esetleges traumák szőnek át. Ugyan az ilyen írások szerzői között mindkét nem képviselőit megtalálhatjuk, a női szerzők vannak túlsúlyban. A transznacionális szubjektumoknak traumatikus módon kellett integrálniuk egy, az emlékeikben élő kultúrát azzal az új kultúrával, ahová érkeztek; lásd erről például Madelaine Hron 2010-ben megjelent *Translating Pain: Immigrant Suffering in Literature and Culture* („A szenvedés fordítása. A bevándorlók szenvedése az irodalomban és a kultúrában”) című művét, ami olyan bevándorló el-
lentörténetekkel foglalkozik, amik kétségbe vonják a sikeres bevándorlás mítoszait, és helyette a múlt traumáival küzdő bevándorlóknak a kizökkentséggel és kitelepítettséggel kapcsolatos szenvedéseiről szólnak. De erre ad – sajátosan a magyarokhoz kapcsolódó – példát Dagmar Drewniak 2015-ben megjelent cikke is, ami két kanadai magyar nő emlékiratainak az identitáspolitikájáról szól.

Míg a holokauszt-túlélők legelső írásai tanúságtételek, a későbbi emlékiratok egy olyan formát használnak, ami inkább emlékeztethet egy összefüggő történetekből álló antológiára, azaz ahol az összekapcsolódó kis történeteket egy szerzői [authorial] elbeszélői hang fogja össze, ami egy sajátos történetet mesél el arról, hogy „hogyan lettem az, aki lettem”. Mivel a túlélők legtöbbször fél évszázaddal vagy még annál is később kezdte el elmesélni a megpróbáltatásait, ezért legalább annyira fontos a történeteikben az is, hogy a Holokauszttal kapcsolatos élményeik hogyan hatottak ki a későbbi életükre mint túlélőkre. Céлом ezzel a tanulmánnyal az is, hogy az itt tárgyalt szövegek három önéletrajzíróját úgy is vizsgáljam, mint akik a saját, utólagosan és különféle kontextusokban (újra)elmondott történeteiknek az éntörténetírói [self-historians]: azaz akik az élettörténetükben nem pusztán a megtörtént eseményeket foglalják össze, hanem inkább saját személyes narratív identitásukat teremtik meg (a narratív identitásokról lásd még Bamberg 2008, 2010; Brockmeier és Carbaugh 2001; McAdams et al. 2006; De Fina és Perrino 2011; De Fina 2015).

Mint már jeleztem, az itt tárgyalt három nő három különféle holokauszt-generációhoz tartozik. Bach Marianne – aki, amikor ezeket a sorokat írom, még él, kilencvennyolc éves – egyike azoknak, akik felnőtt fejjel élték át a Holokausztot, és akiknek a száma gyorsan fogyatkozik. Ma már szinte az összes még utolsóként életben lévő szem-

tanú gyerek volt a Holokauszt idején, mint az őket itt képviselő Somogyi Marika is. Az ő közös élményeik jelölésére szolgál a *másfelelő generáció* kifejezés, amit először Susan Suleiman vezetett be (2002). Ez az identitásjelölő terminus arra a korai összezavarodottságra és tehetetlenségérzésre vonatkozik, amit a gyerektúlélők éltek át, és amit gyakran koraérettség is kísért, annak eredményeképp, hogy felnőttként kellett viselkedniük, miközben még gyerekek voltak, illetve hogy akkor érte őket a trauma, amikor még nem alakult ki a stabil identitásuk. A harmadik szerző, Eva Moreimi annak a második generációnak a tagja, akik a késő 1970-es évek folyamán kezdtek jól elkülöníthető csoportként megjelenni, és ahová Helene Epstein 1988-as élménybeszámolója is tartozik, amibe Epstein más másodgenerációs túlélőkkel készített interjúkat is beletett. A második generáció Holokauszthoz való viszonyát azonban eleinte az határozta meg, amit Marianne Hirsch, igen nagyhatásúan, 1992-ben „utóemlékként” [post-memory] definiált (és amire más tudósok időnként „hiányzó emlékként”, „másodlagos tanúságként”, „átvett tanúságként”, sőt, akár „nem-létező-tanúságként” és „emlékezeti munkaként” is hivatkoznak. (Ezen terminusok áttekintéséhez lásd Jilovsky 2011: 155; a fogalom legutóbbi jelentésbővüléséhez lásd Fisher 2015.) Hirsch hangsúlyozza, hogy ő holokauszt-túlélők gyereke, és az utóemléket az emléktől a megtörtént eseményektől való távolság alapján különbözteti meg: ez a távolság ugyanis az első és a második generáció esetén más és más, és noha a második generáció nem élte át az eseményeket, mégis mély és személyes-családi szinten kötődik hozzájuk. A második generációra transzgenerációs áttétellel átörökítődnek a saját szüleik élményei: ezeket az élményeket ők maguk nem élték át, de ennek ellenére „emlékeznek” rájuk azoknak a családtagoknak, képeknek, kézzelfogható tárgyakkal és viselkedésmódoknak köszönhetően, amelyek közepette felnőttek. Az utóemlék így olyan mélyen és annyira érzelmekkel telítetten felül tudja írni a saját életükkel kapcsolatos élményeiket, hogy már-már úgy tűnhet, ezek az ő saját jogon létrejött élményeik. Noha a másodgenerációs emlékiratok egyfajta önéletrajzoknak tekinthetők, olyan eseményekben vannak „lehorgonyozva”, amelyek még a szerző megszületése előtt estek meg. Ezek a művek – amiket a szerzőik gyakran középkorú éveikben írnak meg, azért, mert a szüleik megöregedtek vagy meghaltak – időnként a másodgenerációs szerzőnek és az egyik vagy mindkét szülőhöz fűződő kapcsolatát hangsúlyozzák, de vannak olyan másodgenerációs szerzők is, akik alig térnek ki a saját életükre,

és helyette olyasvalamit írnak meg, amit „relációs élettörténet-írásnak” [relational life writing] nevezhetünk: annak a szülőnek vagy szülőknak az életét, amit a szülők maguk nem írhattak meg.

BACH (VANEY) MARIANNE EMLÉKEI: „KI VAGYOK?”

Az 1922-ben született Bach (Vaney) Marianne, aki 1944-ben hat hónapot dolgozott Raoul Wallenberg budapesti mentőakciójában, az egyetlen, aki ma is él Wallenberg akkori kollégái közül. Paul Marer – aki a kétnyelvű *I Participated in Wallenberg's Rescue Operation. Marianne Bach Remembers / Részvételem a Wallenberg-mentőakcióban. Bach Marianne visszaemlékezése* (2020) című könyv szerzője – felidézi, hogy amikor bemutatták Bachnak, Bach már kilencvenöt éves volt, és Marer rájött, hogy amit Wallenbergről el tudna mondani neki, azt már mind megírták valahol, ezért sokkal inkább az érdekelte, Bach mit csinált 1944-ben, különösen, hogy Bachnak igen élénk emlékei voltak erről. Tény, hogy még ha egy adott történeti dokumentum rekonstrukciója nem is jár semmiféle bizonyító erővel a „tényekre” nézve, a dokumentum fontos adalékokkal szolgálhat arról, hogy az egyének hogyan reagáltak a veszteségekre és a rettegésre, és ezek túlélőként hogyan éltek későbbi életüket. Ilyen értelemben lehet a *Részvételem* részben Bach (ön)életírásaként olvasni. Ugyanakkor a cím ellenére a vékony, 118 oldalas kötet alig egyharmada foglalkozik Bach életével; a legnagyobb rész inkább áttekintés Raoul Wallenberg hősi humanitárius mentőakciójáról és annak történeti kontextusáról (a könyvet részben a budapesti Raoul Wallenberg Egyesület és a Svéd Királyság – szintén budapesti – Magyarországi Nagykövetsége jegyzi). Bach életének részletei, melyek azokon az interjúkon alapulnak, amelyeket Marer vett fel vele, a könyvben a Holokauszt történeti kontextusának tágabb narratívájába ágyazódnak bele. Mint Marer is mondja, a kötetet akár úgy is olvashatjuk, mint a magyarországi Holokauszt rövid történetét. Bach 2004-ben, papja és Wallenberg-kutatók kérésére, egy korábbi verziót már megosztott az életéről a Wallenberg emlékének szentelt hivatalos honlapon, ahol is a története a *Tanúvallomások* menüpont alatt szerepel (Vaney 2004). Amikor Bach tizenöt évvel később újra elmeséli az életét a Marernek adott (egy vagy több) interjúban, akkor bár ugyanazt a történetet meséli, új részleteket is megoszt, másokat pedig kihagy.

Bach Debrecenben született tehetős középosztálybeli családba, ahol már gyerekkorában szoros

kapcsolatba került a katolikus vallással, mivel a nevelőnője titokban mindig elvitte magával a templomba és esténként imát olvasott neki, később pedig Bach katolikus leányiskolába járt. 1938-ban Angliába küldték nyelvet tanulni, és ugyan megtehetette volna, hogy marad, de 1939-ben visszatért Magyarországra a szüleihez. 1944-ben az angol és német nyelvtudásának köszönhetően kapott állást a Zsidó Tanácsnál, ami a németek által 1944. március 21-én felállított adminisztratív szerv volt, és az volt a feladata, hogy a németek és a kollaboráló helyi hatóságok kéréseit tolmácsolja a zsidó közösségek felé. A budapesti Zsidó Tanács megítélése mindmáig vitatott azt illetően, hogy vajon önkéntelenül – és akár az árulásig menően is – együttműködtek a németekkel, vagy inkább a tevékenységük révén sikerült legalább néhány zsidót megmenteniük. Bach a visszaemlékezésében nagyon kritikus a vezetőséggel, és úgy ítéli meg, hogy a németek és magyar kollaboránsaik lekenyerezésére törekedtek. Azt mondja, hogy amikor rájött, hogy a zsidókról azért állítanak össze listákat, hogy deportálják őket, többet nem akart velük dolgozni. Rövid tanúvallomása érdekes adalék Munkácsi Ernőnek, aki a Tanács tagja volt, a *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* című művéhez (1947), ami nemrégiben angolul is megjelent, és ami egy belső ember szemszögéből nyújt részletes elemzést ugyanerről az időszakról.

Bach otthagya a Tanácsot, és nem sokkal Wallenberg 1944. július 8-dikai érkezése után az elsők egyike volt, akik Wallenbergnek kezdtek dolgozni a Svéd Nagykövetség speciális mentőakciójában. Feleleveníti, hogyan sikerült csak neki munkát kapnia Wallenbergtől, annak köszönhetően, hogy először elbűvölte az őrt, aki ezért beengedte az épületbe, azután pedig, amikor már benn volt, rávette Székely Iván barátját, hogy beajánlja őt, ugyanis a gépirástudása alapján sosem vették volna fel. A fő feladata a *Schutzpassék*, a védőútlevelék kiállítása lett, amiket Wallenberg utasítására drága papírra nyomtattak, a svéd korona képével és Svédország nemzeti színeivel láttak el, hogy hivatalosnak tűnjenek. Bach azt is felidézi, hogy miként sikerült megmentenie a nagynénjét és még sokan másokat a téglagyárból, ahová 1944 novemberében összegyűjtötték a deportálás előtt állókat, úgy, hogy a nevükre kiállított menleveleket vitt nekik. A második és az előzőnél jóval veszélyesebb küldetése az volt, hogy a Vöröskereszt keresztény munkatársának kellett kiadnia magát és flörtölnie egy őrral, hogy így terelje el annak figyelmét, és tegye lehetővé, hogy néhány zsidó foglyot biztonságos házakba menekítsenek. A flörtölés annyira jól sikerült, hogy

az őt randevúra hívta, de Bach elutasította azzal az indokkal, hogy vőlegénye van, aki a fronton harcol. Később Bach feleleveníti azt a katasztrófális és később házasságba is torkolló szerelmi viszonyt is, amit a háború idején folytatott egy igen felelőtlen, de nagyon jóképű férfival, és ami alatt rájött, hogy valójában inkább Székely Ivánt szereti. 1945-ben a háború véget értével Bach presbiteriánussá lett, és mindent megtett azért, hogy visszajuthasson Angliába, ami végül sikerült is neki, hála egy nála sokkal idősebb férfinak, akit még korábbi angliai tartózkodása alatt ismert meg. De miután megérkezett Angliába, hamar rádöbbsent, hogy a férfi csak azért segítette, mert feleségül akarta venni, ezért Bach inkább a saját lábára állt, és mivel a vízuma csakis bejárónői vagy kisebb kórházi munkák végzésére jogosította fel, ezért 1947 és 1949 közt ilyen alantas munkákból élt. A következő évben egy londoni nyelvi klubban megismerkedett egy gazdag protestáns családból származó, előkelő svájci férfival, hozzáment feleségül, és Svájcba költöztek. De Bach még itt sem fedhette fel zsidó származását, mert úgy érezte, kötelessége, hogy titkolja a férfi anyja és diplomata barátai elől a valódi identitását, és talán így tett egészen 1994-ig, a férfi haláláig, bár Bach ezt a részletet nem tisztázza. Keveset lehet tudni arról a hetven évről, amit Bach a költözés után Svájcban töltött, bár Bach ismétlődően utal arra, hogy sokat szenvedett attól, hogy úgy érezte, nincs olyan kultúra, ahová igazán tartozna.

Bach Marianne 1944-ben és 2019-ben

Bach életének epizódjai szóbeli interjúkon alapulnak, de nincs információ ezeknek az interjúknak a számáról, hosszáról és formátumáról, és arról sem, hogy a történetek az interjúztató kérdései nyomán álltak össze vagy spontán módon kerültek elmesélésre, továbbá arról sem, hogy az interjúk rögzítésre kerültek-e egyáltalán, valamint, és ez talán a legfontosabb kérdés, hogy milyen nyelven is folytak (a könyv eredetileg angolul íródott, és abból fordították magyarra). Mivel a két- és soknyelvű iden-

titások különféle, változó nyelvek használata során konstruálódnak meg és így is fejeződnek ki, ezért fontos lett volna tudni, hogy az interjúk vajon angolul vagy magyarul zajlottak, esetleg a két nyelvet vegyítve. Az interjúztató szerepe az ilyen szóbeli tanúságtételeknél egy olyan közös munkán alapul, amelynek során az interjúztató az interjúalany élet-történetének társ-létrehozójává válik, és a jogosultsága arra, hogy egy másik ember életét elbeszélje, komplex hatalmi viszonyok függvénye (Conway 2013). Nem tudhatjuk, hogy Bachot kérdezték-e egyáltalán élete egyéb aspektusairól, és azt sem, hogy ő építette-e a saját történetét néhány 1944-ben megtörtént kisebb epizód köré, és érezte úgy, hogy minden más elmondhatatlan. Ha feltesszük a kérdést, hogy mi is a legfőbb jellemzője annak, ahogy Bach a saját, időben kibomló narratív identitásához viszonyul, akkor az egyik refrénszerűen visszatérő válasz erre a „ki vagyok, hová tartozom?” kérdés. Ezen Bach azt érti, hogy soha nem tudott sehová sem beilleszkedni, de mégis elutasítja az adódó lehetőséget, hogy arra használja a története felelevenítését, hogy a jelenbeli énjéről is mondjon valamit, miközben épp megalkotja a saját múltját. És csakugyan, így bár ismétlődően kiemeli, hogy a neme milyen fontos szerepet játszott a történetében, mindig csakis a férfiakhoz kapcsolódóan mutatja ezt be, és sosem azonosul kollektíven a többi nővel, de még csak nem is említ más nőket, akikkel együtt dolgozott Wallenbergnél, egy közös irodában.

Tekintve, hogy a történet, amit Bach 2019-ban elmesélt, újrabelbeszélése annak a korábban már megjelent élettörténetének, amit feltehetően akkor először mondott el, és azért, hogy a tényeket tisztázza, ez lehetőséget nyújt nekünk arra, hogy megvizsgáljuk, mik voltak azok a normák, amik a történetmesélését és annak újra-elmesélését szabályozták; azaz, hogyan viszonyult ahhoz, ami adott körülmények között „megfelelő” történetnek számított (Georgakopoulou 2007: 151, Bamberg 2008, Greenspan 2014). Bach a korábbi történetváltozatban valamivel több részletet árul el a gyerekkoráról, és többet beszél élete különféle epizódjairól, amik a katolikus vallás iránti vonzódását, illetve a későbbi, 1945-ös problematikus protestánsná betérését megalapozták. Azt is elmeséli, milyen büszkeséget érzett, amikor megkapta az igazolványát, ami tanúsította, hogy a speciális mentőakciónak dolgozik, mivel így többé már nem kellett viselnie a gyűlölt és megalázó sárga csillagot. Különösen érdekes, hogy hogyan meséli el azt a részt, ami a későbbi verzió egyik kulcstörténetévé lett, azaz hogy hogyan sikerült bejutnia a misszióba. A korábbi verzióban nyoma sincs a Székely Ivánhoz való vonzó-

dásának, hanem helyette azt részletezi, hogyan is történt az, hogy a Wallenberg-misszió ajtaján kopogtatott, holott nem hívták be interjúra. Azt írja, hogy hosszú volt a sor az épület előtt, és ő is állt ott, de szerencsére nem egy rendőr. Apja egyik üzleti partnerének köszönhetően volt egy levele a Magyar Vöröskeresztől, és ragaszkodott ahhoz, hogy feltétlenül beszélnie kell Dr. Székellyel, ezért némi vita után az őt beengedte. Ebben a korábbi verzióban Bach nem állítja azt, hogy úgy jutott be, hogy elbűvölte az őrt, azt sem hangsúlyozza, hogy milyen csáberőt sikerült gyakorolnia a vasútállomásbeli katonára, és kivágja a történetből azt az idősebb brit férfit is, aki lehetővé tette számára, hogy visszatérjen Angliába. Ugyan megemlíti egy magyar vőlegényt, de arra már nem tér ki, hogy rövid ideig a felesége is volt, és más kínos részletekre sem arról, hogy a férfi hogyan használta fel őt arra, hogy a segítségével megmentse az anyját. Másrészről valamivel többet elárul a svájci férjéről, talán azért is, mert a férfi 1994-ben, azaz alig egy évtizeddel azelőtt halt meg, hogy Bach elbeszélését rögzítették. Mint azt Elliot G. Mischler (2004) a „restorying lives”-ről [kb. újrabelbeszéltek] alkotott koncepciójában kifejti, attól még, hogy egy történet két verziójában az interjúalany által elbeszéltek cselekménye azonos, bőven lehet, hogy eltérő okokból került elbeszélésre. Az, ahogy Bach kétszer különféleképpen meséli el a történetét, a „többszörös én”-re példa: mindkét verzió szükséges ahhoz, hogy ezt a „többszörös ént” felfedezhessük a narratív adatokban, ehhez egyetlen verzió aligha lett volna elég. Bach a története korábbi verzióját úgy zárja, hogy kettős identitásúként definiálja magát: magyar zsidóként és svájci keresztényként. Azt, hogy hogyan viszonyult az első identitásához, megörökíti az az interjú is, amit kizárólag angolul volt hajlandó adni egy magyar újságnak, és amelynek során megkérdezték tőle, hogy büszke-e arra, hogy magyar. Bach kikerülte a kérdést, és helyette azt felelte, hogy Magyarországon először csak az előző évben, azaz mintegy hetvennégy év után járt újra (Csernyánszky 2020).

Mivel egy olyan sajátos történelmi pillanatban vagyunk, amikor a túlélőkkel való közvetlen munka nagyrészt már lezajlott, Paul Marer elismerést érdemel azért, hogy megszólaltatta az egyik legutolsó még életben lévő hangok egyikét, egy nőt, aki amellet, hogy túlélő, az 1944-es budapesti zsidómentő akcióban is részt vett. Wallenbergnek valójában úgy négyszáz ember dolgozott, és a csapatában több nő is volt. Bach érdekes módon egyiküket sem nevezi meg, annak ellenére, hogy legalább egy másik nőt is sikerült azonosítani, akik irodai

alkalmazottként a titkárságon dolgoztak (Forgács 2004, Carlberg 2012): a huszonkét éves Nákó Erzsébet grófnőt, a nála valamivel idősebb Falknét, Kátai Heddát és a tizenkilenc éves Boros Lilla grafikusművészt. Közülük a bécsi születésű, fiatal, elegáns és keresztény Nákó grófnőről – aki hivatalosan Wallenberg társadalmi kapcsolatait szervezte – az a hír járta, hogy szerelembe is esett Wallenberggel. Nemrégiben Doffek Gábor (2020) is megírta a nagymamájáról – aki kilenc évvel volt idősebb, mint Bach, és tudott svédül, mert a háború előtt két évet élt Svédországban –, hogy szintén Wallenbergnek dolgozott, és legalább 4500 *Schutzpass*-t állított ki, de a nevét nem tudom hozzáadni a fenti listához, mert Doffek mindenhol csak „nagymama”-ként hivatkozik rá.

Zárszóként Bachról csak annyit, hogy nem ő volt a legidősebb még életben lévő szemtanú, akinek az életét 2019-ben dokumentálták. Ez az érdem Lena Goldsteiné, aki 1919-ben született Lublinban, részt vett a varsói gettózadáásban, és akinek az emlékiratai – amik részben annak a naplónak a bejegyzéseinek alapulnak, amit a bujkálása közben vezetett, részben pedig az interjúkon, amiket Barbara Miller lelkész és szerző készített vele – szintén tavały jelentek meg (Miller 2019). Goldstein leírása arról, hogyan élt szó szerint a föld alatt hat hónapig, nyolc másik emberrel összezárva, már-már a legendával határos. Leírja, mint jött ki a bunkerből hat hónap után ugyanabban a ruhában, mint amiben bement, tetvekkel tele, úgy, hogy egyszer sem fürödhetett vagy vehetett tiszta ruhát. 2019. május 15-én, két nappal azután, hogy gyertyát gyújtott egy holokauszt-megemlékezésen, álmában hunyt el.

Lena Goldstein
a századik születésnapján

SOMOGYI MARIKA INSPIRÁLÓ „VARÁZSLATOS ÉLET”-E

Somogyi Mrika emlékirata, ami az *A Charmed Life* („Egy varázslatos élet”) (2019) címet viseli, és tizenkilenc rövid fejezetből és két függelékkel áll, két, majdnem egyenlő terjedelmű részre oszlik, amik közül az első arról szól, mint élt Somogyi Magyarországon 1956-ig, a második pedig arról, hogyan szökött ki a férjével Bécsbe, és milyen volt az élete később az Egyesült Államokban. Somogyi, hasonlóan sok más túlélőhöz, akik idős korukban kezdenek neki az írásnak, arról számol be, hogy az unokájának kezdte el írni ezeket a történeteket. Az ő esetében ez a nyolcéves lányunokáját jelentette, aki majdnem épp annyi idős lett ekkor, mint amennyi Somogyi volt, amikor egyedül bujkálásra kényszerült, és ez Somogyit arra készítette, hogy onnantól kezdve az unokájával hasonlítsa össze magát, és nem pedig, mint korábban, az anyjával, akárhányszor egy-egy évvel idősebb lett. Valójában Somogyi már jóval korábban elkezdett megírni néhány epizódot a történetéből, ugyanis 1996-ban egy videós holokauszt-tanúságtételben [Holocaust video testimony], ami az Amerikai Holokauszt Emlékmúzeum [United States Holocaust Memorial Museum] pártfogásával jött létre (<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn518369>), azt mondja az interjúkészítőknek, hogy a családjának volt egy külön pészachi Holokauszt-Haggádája a gyerekek számára, mivel azok szerettek volna többet tudni a múlttól. A videós tanúvallomásaiban könnyek között felolvas egy jelenetet arról, hogy miként búcsúzott el az apjától 1944-ben, amikor bujkálni indult. Az interjú egy későbbi részében, az interjúkészítő azon kérdésére válaszolva, hogy a szüleinek hogyan sikerült életben maradni, felajánlja, hogy felolvassa a Haggádája egy másik részletét, de e helyett arra kéri, hogy inkább mesélje el ott és akkor a történeteket. Ez az audiovizuális interjú hasznos előtörténete Somogyi emlékiratainak, itt ugyanis Somogyi megoszt néhány olyan fontos részletet a történetéből, ami a későbbi memoárból hiányzik. Ugyanakkor, ahogy ez számtalan más korabeli interjúra is jellemző, a Somogyi-interjút is rendszeresen megakasztják az interjúztatók utasításai és gyakran naív kérdései, ahogy az a nyilvánvaló tény is, hogy az interjú korábban már el lett próbálva, valamint, hogy az Amerikai Holokauszt Emlékmúzeum által készített interjúkra jellemzően egy kérdéslista segítségével készült, ami révén ezek a tanúságtételek igen messze kerültek a „nyers” elbeszélések műfajától (ehhez lásd Shenker 2015: xii).

Somogyi az emlékirataiban egy kiváltságos középosztálybeli gyerekkort ír le, házvezetőnővel, német dadával, angol magániskolával, és még olyan apró részleteket is megoszt, mint hogy volt egy sokak által irigyelt Deanna Durbin-kalapja – kis puha, felhajtott karimájú nemezkalap –, amit a korabeli filmek tinédzserbálványáról neveztek el (Kuhn 2002: 115–116). A kalap jelentéktelen részletnek tűnhet, de valójában igen sokat elmond azoknak a lányoknak a személyes és kollektív emlékeiről, akik az 1930-as években nőttek fel, és akiknek a szülei megengedhettek maguknak egy ilyen kalapot, ami Magyarországon egyéni megrendelésre készült, és sokat elmond arról is, hogy mit is jelenthetett egy ilyen kalap elvesztése egy kislánynak, aki bujkálni kényszerült. A kalap különleges jelentőséggel bír jelen írás szerzője számára is: mivel korábban már olvastam egy ugyanilyen kalapról egy másik lány holokauszt-beszámolójában, és ott a kalap nagy irigységet váltott ki a szomszédságban, és később egy keresztény lánynak sikerült is megkaparintania. A Somogyi-család kényelmes élete 1941-ben ért véget, amikor az apát kirúgták az állásából amiatt, hogy zsidó, de Somogyi nem beszél arról, hogy mi volt a szakmája, csak hogy egy cég vezetésében dolgozott. Somogyi ki-

Mrika a szüleinek a Duna-korzón

lencedik születésnapja volt az utolsó, amit a családja körében ünnepelt, és ekkor kérte meg az apját arra is, hogy írjon az új emlékkönyvébe, és az apa egy szép, de balsejtelmekkel teli verset írt bele. 1944-ben Somogyi akkor tizenhét éves bátyja kijelentette, hogy nem várja meg, míg elhurcolják, és csatlakozott a cionista partizánokhoz. Somogyi elmeséli azt is, hogy amikor a családjának ott kellett hagynia a lakásukat, hogy egy számukra kijelölt „zsidó házba” költözzenek, a házban senki nem köszönt el tőlük és egy jó szava sem volt hozzájuk senkinek, és hogy a titkárnő, akiben megbíztak, és akire az apja rábízta az összes aranyékszerüket, soha egyetlen darabot sem adott belőlük vissza.

Marika kilencévesen a bátyjával 1943-ban
(a Somogyi család archívuma)

Somogyinak magának sosem kellett a zsidó házban laknia, ugyanis a szüleinek sikerült elbűjtatnia őt egy igaz embernek, Slachta Margitnak és az ő római katolikus *Szociális Testvérek Társaságának* a heroikus segítségével. A videóban Somogyi elmeséli, hogy az anyja levágta a sárga csillagot a kabátjáról, és az apja azzal búcsúzott tőle, hogy emlékeztette, hogy „most már nem vagy zsidó”. Somogyi

akkor utazott villamoson először egyedül, amikor a szüleitől egyedül kellett eljönnie, sárga csillag nélkül és hamis születési bizonyítvánnyal. Kinézett a villamosablakon, és azt látta, hogy jólöltözött zsidók mennek talicskával a gettó felé, némelyikük idős embert tolt a talicskán, és Somogyi hallotta, hogy az emberek körülötte a villamoson miket mondanak erre, és hogy nevetnek. Akkor jött rá, bár még tíz éves sem volt, hogy csakis önmagára számíthat, és erről így ír: „Azon a villamoson ért véget a gyerekkorom” (Somogyi 26). Az apácák különféle rejtékhelyeken bújtatták, ugyanis folyton menekülniük kellett a feljelentések miatt. Több mint nyolc hónapon át álnéven, árvaként élt különféle apácázárdákban Budapesten, Pécsen, Balatonbogláron, illetve egy ideig törvénytelen parasztgyerekként is egy távoli faluban a háború sújtotta vidéken, egy bizonyos Körmeny Béla nevű náciszimpatizáns tiszteletes háza népével. Somogyi egyértelműen Slachtát tartja a megmentőjének, akit 1985-ben a Yad Vashem a Világ Igazának ismert el. Azt is hozzáteszi a videóban, hogy nem minden apácarend volt ennyire rendes, és hogy például az Irgalmas Nővérek főnöknője megtagadta, hogy bújtassa, amikor pedig egy nővér Slachta rendjéből azzal próbálta meggyőzni, hogy Marika katolikus szeretne lenni, a főnöknő azzal vágott vissza, hogy „a kis zsidók kis zsidók maradnak”, és berekesztette a beszélgetést. Érdeemes megemlíteni, hogy ez az akkoriban jól ismert antiszemita aforisztikus mondás már a *Der Stürmer* (1934. nov.) számában megjelent németül: „*ein jedes Jüdchen wird ein Jud*” (minden kis zsidóból zsidó lesz) a *Der Fluch im Blut* (A vérátok) cím alatt, Philipp Rupprecht rajzával, aki Fips név alatt több ezer antiszemita karikatúrát rajzolt a lapban.

Érdemes itt egy kicsit elidőzni néhány további részlet erejéig Slachta Margit nővérnél (1884–1974) és egy másik becsületes apácánál, aki szintén Slachta rendjébe tartozott, és akit Somogyi név szerint is említ, mint Palágyi Natália nővért (1909–2001). Slachta a magyarországi Szociális Testvérek Társaságának alapítója és vezetője volt, egy olyan apácarendé, ami nem zárdákat tartott fenn, hanem szociális munkát végezett, ápolónők és szülésznők voltak a tagjai. Az egyik leglenyűgözőbb példáját adták annak, hogy hívő katolikusok hogyan segítettek zsidókat a Holokauszt idején. Számtalan egyéb tevékenységük mellett például keresztlevelet állítottak ki zsidóknak, és nem azért, hogy betérítsék, hanem hogy így mentse meg őket (Shetz-Nguyen 2001). Natália nővér, aki hetvennégy évig volt a Szociális Testvérek Társaságának tagja, ekkor fiatal apáca volt Magyarországon, zsidókat mentett, és később rendje főnöknője is lett. Azután, hogy a kommunisták 1948-ban elhallgattatták a vallási rendeket, mindkét nővér elhagyta Magyarországot, és az amerikai Buffalóban csatlakoztak újra a rendjükhöz, ahol az már az 1920-as évek óta működött. Míg Slachta sosem tért vissza Magyarországra, Palágyi 1975-ben Európába jött, ahol a németországi Magyar Missziónál dolgozott. Mindketten az Egyesült Államokban haltak meg, és ott is lettek eltemetve. Somogyit kétségkívül Palágyi is segítette egy-egy ponton, de az a „nagyon idős nő”, akiről Somogyi beszél a videóban, hogy a házukhoz jött, hamis keresztlevelet adott neki, kitanította az új életéről és megtanította a katolikus imákra, nem lehetett Palágyi, aki akkoriban még csak harmincöt éves volt.

Slachta Margit, a Szociális Testvérek Társasága alapítója és vezetője

A háború vége felé Körmendy Nyugat felé menekült a háza népével, és magával vitte Somogyit is, aki így további viszontagságokon ment át, míg végül egy Kisantal Piroska nevű nővér magával vitte a falujába, Bőszénfára, egy kis sváb magyar faluba. Amikor 1945 márciusában egy apáca jött érte, Somogyi azt sem tudta, hogy a háború már véget ért, és nem sokkal később, amikor viszontlátta lesoványodott szüleit, nem ismerte fel őket. Sajnos, arról nem esik szó, hogy a szülei hogyan éltek túl a háborút, talán azért sem, mert Somogyinak már nem volt ereje újra elmondani azt a szívet tépő történetet, amit a videós tanúvallomásaiban egyszer már elmesélt arról, hogy hogyan múlt csak egy hajszálon, hogy a szülei megmenekültek: hogyan lőtték őket majdnem a Dunába, és később gyilkolták meg majdnem a hírhedt Andrássy úti Nyilasházban, ahol az apját meg is kínozták, hogy árulja el, kik rejtegetik a lányát.

**Marika (kockás ruhában) hamis születési papírokkal Csökölyön
(a Somogyi család archívuma)**

Az a huszonvalahány oldal az emlékiratban, ami Somogyi hihetetlen szenvedéseit és a maga nevében páratlan élményeit írja le, a mű érzelmi középpontja, és megérdemelné, hogy bekerüljön egy gyerektúlélők történeteit bemutató antológiába. Néhányan azok közül, akiknek sikerült megmenekülniük, Somogyihoz hasonlóan bujkálva éltek túl a háborút, gyakran a családtagjaiktól távol, úgy, hogy a szüleikkel való kapcsolatuk újra és újra megszakadt vagy teljesen meg is szűnt, közben identitást is kellett váltaniuk, időnként ismerősök, idegenek, apácák vették őket magukhoz, megint máskor teljesen egyedül kellett boldogulniuk, és nem fedhették fel, kicsodák. Noha a háború idején

a gyerekek ugyanolyan szörnyű – de mégis eltérő – élményeken mentek keresztül, mint a felnőttek, és ugyanannyit is szenvedtek, a háború után sokan hitték, tévesen, hogy ezek a gyerekek majd egyszerűen csak elfelejtenek mindent. A gyerekek, akiket Somogyihoz hasonlóan bűjtettek, szintén túlélők, és közülük azok, akiknek a szülei (vagy csak az egyik szülő) visszatértek, egyben túlélők gyerekei is: ezért igen találó, hogy másfeledek generációnak hívják őket, hiszen két, egymástól jól elkülöníthető pozíciót – az első és a második generáció pozícióját – is megtestesítenek, ugyanis egyaránt traumatizálták őket saját szörnyűséges történeteik és a szüleiké is. A bűjtött gyerekek számára a háború utáni időszak egy fájdalmas folyamatot jelenthetett, aminek során aktívan rekonstruálni próbáltak egy töredezett személyes és kollektív identitást, miután az szélsőséges mértékben felbomlott. Somogyi története nem volt szokványos abból a szempontból, hogy a közvetlen családjának sikerült ép bőrrel túlélnie a háborút, és szemmel láthatóan igen támogató szülei voltak. De a háborús élményeinek nyoma maradt például abban, hogy amikor Budapesten éltek, akkor egy ideig még naponta járt misére, amiben az apja, aki igen megértő volt, sosem próbálta megakadályozni. Végül Somogyi úgy döntött, hogy újra zsidó szeretne lenni, és ezért a budai főrabbihoz fordult tanácsért, aki biztosította arról, hogy ő már így is zsidó, és ezért nem is kell semmit tennie (noha megkeresztelték, amikor az apácaánál volt).

Somogyi emlékiratának további húsz oldala a család háború utáni életét írja le, ami hamar megint igen kiváltságos lett, lett például gépkocsijuk és külön sofőrjük, de Somogyi újra csak nem részletezi, hogy mi is volt az apja munkája, azonkívül, hogy „fontos, jó állása volt”, avagy, ahogy ő mondja a videós tanúvallomásaiban, „igen fontos, magas pozíciója volt az új kormányban... de számtalan ellensége is”, ami lehetővé tette Somogyi számára, hogy „beválogassák” egy kommunista fiataloknak szervezett táborba. 1949-ben az apát egy tisztogatás során bebörtönözték, és háromévi kényszermunkára ítélték. Somogyi tizenöt évesen találkozott leendő férjével, Lászlóval, aki akkor tizennyolc éves volt. Két évvel később házasodtak össze, és a férfi akkor azt mondta Somogyinak, hogy meg tudja védeni, és azt is meg tudja akadályozni, hogy Somogyit és az anyját kidobják a lakásukból, mivel a férfi családjának nem volt ennyire rossz a viszonya a kormánnyal. Somogyi nem részletezi a férje családjának a helyzetét, de a videóinterjúban azt mondja, hogy sikerült megmenteniük a lakásukat úgy, hogy átírták a férje nevére. Miután az apját kiengedték a börtönből, Somogyi újra csak igen rej-

télyesen tudósít arról, hogy az apa „állást talált közgazdászként a szakterületén”. 1956-ban Somogyi a férjével Ausztrián át az Egyesült Államokba menekült. Az ezt követő fejezetek az Ithacában és a kaliforniai Davisben töltött első éveikről szólnak, és a nehézségekről, amikbe ütköztek, amikor megpróbálták újraindítani az életüket, amiket Somogyi sajátosan női perspektívából jelenít meg, amikor leírja, hogy míg a férje PhD-t szerzett, az ő tanulmányai és művészeti munkája háttérbe szorultak. Érzelmes részletességgel szól a két fiuk megszületéséről is, és arról, hogy a szülei többször is ellátogattak hozzájuk Magyarországról. Szeretett fivére, aki 1944-ben elhagyta a családjukat, szintén túlélte a háborút, és közvetlenül a háború után Palesztinába emigrált, ahol sikeres lett, de Somogyi alig mesél ennél többet róla, kivéve, hogy egyetlen egyszer találkoztak huszonhét év után, ami miatt az olvasó némi törést érez, azaz hogy valami fontos részlet a családról nem lett elmagyarázva.

Somogyi Marika és László közvetlenül a házasságkötésük után 1951-ben

Amint az korántsem szokatlan a holokauszt-emlékiratokban, épp a szerző életének második fele – azaz az a rész, amiről az emlékirat a címét, az *Egy varázslatos életet* kapta – az, ami nem képes hosszan lekötöni az olvasót. Ebben a részben a szerző művé-

szi sikereinek katalógusát kapjuk, amiket ékszerkészítőként, szobrászként ért el, és különösen, némiképp szokatlanul, érmekészítőként: többek között Leonard Bernsteinről, Benny Goodmanról, Arthur Millerről és Oscar Schindlerről készített rendelésre emlékplaketteket. Somogyi a családjá társadalmi helyzetének változását azzal jelzi, hogy felsorolja, milyen ingóságokat vásároltak és hová utaztak a férjével, de alig ír emberi kapcsolatokról vagy érzelmekről, és még a kutyájáról is többet árul el, mint a családjáról. Az unokák több fényképen is szerepelnek a függelékben, és egy budapesti családi kirándulás is látható a képeken, de két – feltehetően már csak volt – meny, akik a korábbi csoportképek némelyikén feltűnnek, nevük említése nélkül teljesen ki lettek hagyva a történetből. Sok túlélő döntött úgy, hogy tanúskodik a háborús élményeiről, de csak a legbátrabbak merészeltek a háború utáni életükről is írni úgy, hogy azzal már kiléptek a saját komfortzónájukból. Mint arra Ilana Rosen (2008: 18) rámutatott, a túlélőknek a Holokauszt utáni, hosszú életszakaszáról készült leírások, ha a Holokauszt rövid időszakával hasonlítjuk össze, olyan száraz tudósításokként hatnak, amiket pusztán nevek és évszámokból állítottak össze. Úgy tűnik, Somogyi sem hajlandó kilépni azokból a „kanonikus forgatókönyvekből”, ami a legtöbb saját kiadásban megjelent holokauszt-émlékiratnak az uralkodó kulturális narratívája: inspiráló emlékiratának forgatókönyve egyfajta megváltástörténet arról, hogyan győzedelmeskedik az ember a viszontagságok felett.

A korábbi videós tanúságtételében Somogyi elbeszéli, hogy az apja – annak ellenére, hogy Magyarországon a helyzet fokozatosan romlott, és először lengyel zsidók, aztán pedig, az Anschluss után, osztrák zsidó menekültek is özönlöttek az országba – még mindig nem tudta elhinni, hogy a magyarok képesek lennének bántani őt, egy másik magyart, aki világháborús veterán is volt, és akinek a fivére Magyarorszáért harcolva esett el az első világháborúban. Aztán a háború után sem akart elmenni soha, hogy Izraelben éljen a fiával vagy Somogyival az Egyesült Államokban, annak ellenére, hogy mikén ment keresztül Magyarországon, a nácik és a kommunisták idején is. Somogyi a tanúvallomása legvégén szembeállítja magát szeretett apjával, és visszautasítja, hogy úgy gondoljon a saját életére, mint egy száműzöttre vagy kitelepítettre, és vehemensen bizonygatja, hogy „egyetlen másodpercre sem éreztem nosztalgiát”. Szándékos távolságtartása mindentől, ami magyar, még erősebbé válik a szóbeli tanúvallomásában egy igen sokatmondó nyelvi célzással, ami jól szemlélteti, milyen intenzív

is a kapcsolat nyelv, kultúra, identitás és személyes élet között: ez az a rész, amikor arról beszél, hogy ha történeteket mesél a gyerekeinek az apjáról, akkor az apára „Eugene”-ként hivatkozik, mert a gyerekei az igazi nevről, a Jenőről nem ismernek fel.

Somogyi Marika az 1996-os tanúságtétel videófelvételén

Somogyi emlékiratait igen érdekesen egészíti ki férje, Somogyi László 2013-ban megjelent, a Somogyi-nál terjedelmesebb emlékirata (ami teljes egészében olvasható az interneten). Részben azért, mert 1944-ben Somogyi még csak tíz éves volt, míg a férfi már tizenhárom, és ezért másképp emlékezik. De a férfi a saját apjáról is részletesebben beszámol, aki a Horthy-korszak idején főkertész volt a Királyi Kertészetben, és Horthy szinte naponta kijárt az üvegházba, ezért László maga is rendszeresen találkozott vele. Az apját csak 1944-ben bocsátották el, és Horthy kezét fogott vele, és azt mondta neki, hogy sajnálja, hogy el kell engednie. Amikor az apja visszatért a deportálásból, akkor egy időre még a régi állásába is visszavették, az akkor romos Királyi Kertészetbe. Somogyi László emlékiratait olvasni bizonyos értelemben szükséges ahhoz, hogy kitöltsük felesége történetének egyes hézagait. Így míg feleségéhez hasonlóan ő is kiírja két menyét a történetből, azt viszont elmeséli, hogy amikor Bécsbe menekültek, kapcsolatba léptek Somogyi Izraelben élő fivérével, aki nem ajánlott azonnal segítséget, de követelte, hogy menjenek Izraelbe, ami talán megmagyarázza, hogy Somogyi maga miért került, hogy a fivéről beszéljen.

EVA MOREIMI MÁSODGENERÁCIÓS MEGMENTETT RECEPTES EMLÉKIRATA

Eva Moreimi *Hidden Recipes: A Holocaust Memoir* („Titkos receptek. Holokauszt-émlékiratok”) című, 2019-ben megjelent könyve Somogyiéhoz hasonlóan sok rövid, átlagosan kettő–négy oldalas fejezetből áll. Az első része a leghosszabb, ami az anyja életéről szól, a második a család háború utáni életének lett szentelve, és ezt követi egy rövid történet az apja nagyrészt háború alatti éveiről, ezt olyan különálló dokumentumként lehet olvasni, amit nem dolgoztak össze a könyv többi részével. Ezek után jönnek a szokásos családi fényképek, és egy lista hat receptről, amit Moreimi abból a hatszázból választott ki, amit az anyja a koncentrációs táborban gyűjtött össze, ezeket pedig több oldalnyi fénykép követ az eredeti receptekről, amiket különféle, a táborban fellelhető papírfecnikre írtak. Moreimi azt írja, hogy az anyja volt a jobb történetmesélő – a történetét még zsinagógákban és templomokban is elmondta –, az apja viszont sokkal nehezebben beszélt arról, hogyan vesztette el az első feleségét és kislányát. Elmeséli, hogy szerencséje volt, mivel mindkét szülője megosztotta vele az emlékeit, és később még interjút is készített velük. Sajnos, nem részletezi ezeknek az interjúknak a témáját és természetét, noha feltehetően támaszkodott rájuk, amikor megírta ezt a könyvet.

Eva Moreimi (Lee Diamond fotója)

Moreimi a saját életéről is ír röviden, különösen az emlékiratai végén, de a legtöbb részlet az anyjáról szól. A mű címe ezért félrevezető, hiszen a mű nem holokauszt-memoár, azt magának a túlélőnek kellett volna megírnia. Ez inkább olyasmi, amit transzgenerációs vagy interszjektív élettörténetírásnak hívnak, azaz az önéletrajzi történet egy hibrid formája, ami egyszerre tartalmazza anya és lánya egymásba ágyazott történetét, és ahol az (ön)életrajzíró lány úgy próbálja meg visszaadni az anyának az alany szerepét, hogy a történetét a sajátjával összekapcsolva írja meg (Malin 2000, Cosslett 2000). A transzgenerációs emlékiratot Bella Brodzki (2001) kéthangú élettörténet-írásnak nevezte, és úgy definiálta, mint ami veszélyeztetett történetek intergenerációs és interkulturális közvetítése, ahol a gyerek meséli el azt a traumatikus történetet, amire a szülő nem képes. E mellé a terminus mellé felsorakoztathatjuk talán a „[második generációs] megmentett élettörténet-írást” is, amiben a szülő szóbeli tanúvallomását vagy kiadatlan kéziratát mentik meg szó szerint, mint azt azok a másodgenerációs nők is teszik, akik az anyjuk holokauszt-traumájáról írnak, és akiket Vasvári (2009) tárgyal. Ez az utóbbi terminus különösen jól illik Moreimi művére, hiszen miközben leírta azt, amit az anyja csak szóban tudott közvetíteni, ugyanakkor meg is mentette anyja írott holokauszt-receptjeit, amiket az anyja a táborbeli nővéreitől gyűjtött össze, akik közül sokan el is pusztultak.

Moreimi a háború utáni Csehszlovákiában nőtt fel, magyar anyanyelvű holokauszt-túlélő szülők egyetlen gyermekeként. 1969-ben, nem sokkal azután, hogy lediplomázott, elmenekült a kommunista rendszerből, és az Egyesült Államokba emigrált, ahol aztán egy másik bevándorlóval családot alapított, és Moreimi szülei két évvel később csatlakoztak hozzájuk. Anyja, Kellner Ilona, avagy Ica, 1912-ben született, és egy zsidó óvodában volt óvónő, de az összes neveltjét deportálták május végén az első transzporttal a pelsőci (plešiveci) gettóból, egy akkoriban magyar ajkú szlovák városból, amit 1938-ban visszacsatoltak Magyarországhoz. Amikor nem sokkal ezután Icának és családjának is pakolnia kellett, hogy beköltözzenek a gettóba, a magyar őr nem engedte, hogy Ica magával vigye a meleg pulóverét, holott Ica anyja nagyon kérte. Ica azt is megemlíti, egyéb részletek között, amik arról szólnak, hogy a helyiek hogyan működtek közre a zsidók kifosztásában és gyakran megkínzásában is, hogy a háború után viszontlátta a pulóverét az őr lányán, Szabó Erzsín. 1944. június 13-án, miután előbb gettóba zárták őket, őt és családját szintén Auschwitzba deportálták. Ica szüleit azonnal a

gázba küldték, hasonlóan további mintegy 320 000 magyarhoz a 426 000 közül, akiket mindössze nyolc hét alatt deportáltak oda. (Egy másik, 2019-ben megjelent emlékirat, amit itt nem tárgyalhatok, de mindenképp említést érdemel, szintén egy Kellner nevű és a pelsőci gettóból deportált lány történetéről szól, Kellner Katiéről, Ica névrokonáéról, aki Ica kishúgával, Babival volt egyidős: Kellner Kati a gettóban ismerte meg a későbbi férjét, és miután egymástól távol túlélték két külön táborban, összeházasodtak és kivándoroltak, előbb Izraelbe, aztán az Egyesült Államokba. Lásd erről: D. Z. Stone 2019.)

Noha Icat is sürgették a szülei, hogy menjen férjhez, szerencsére nem tette, aminek köszönhetően megnőtt az esélye arra, hogy túlélje Auschwitzot, hiszen sem terhes nem volt, sem gyerekei nem voltak. De vele volt a nála sokkal fiatalabb, tizenhat éves húga, Babi, és ketten együtt, egymást segítve éltek túl a tábort. Azon néhány ezer fogoly közé tartoztak, akikre nem tetováltak számot, mivel a regisztrációs rendszer épp összeomlott, köszönhetően annak, hogy hirtelen rengeteg magyar zsidó érkezett a táborba (erről lásd Kádár és Vági 1999). A nővérek hét hetet töltöttek Auschwitz-Birkenauban az SS munkaerőtartalékeként, és egy alkalommal már a gázkamrák előtt álltak, és csak azért menekültek meg, mert épp kifogyott a Zyklon-B. Augusztusban egy mintegy ezer magyar nőből álló konvojba kerültek, ami Németországba, Hessisch Lichtenaubába tartott, ami egy Buchenwaldhoz tartozó kisebb tábor volt, és ahol később igen veszélyes és mérgező munkát végeztek egy földalatti lőszergyárban: gránátokat töltöttek meg mérgező robbanószerrel. Ica úgy gondolta, hogy legalább egy alkalommal az mentette meg a táborban, hogy jól beszélt németül, és ahol ezért fordító és hírkézbesítő lehetett, és szabadon mozoghatott a gyár területén. Takarítói feladatai is voltak, és így papírfecniket tudott gyűjteni a szemeteskosarokból, és ceruzát is talált, amit arra használt, hogy leírja azt a több száz receptet, amit a rabtársaitól hallott. Az éhező ezer nő közül október végén kétszázhatot visszaküldtek Auschwitzba, mondván, túl gyengék, közülük senki sem menekült meg, míg a gyárban dolgozók legtöbbször igen. 1945. március 29-én, amikor az amerikaiak már közel voltak, a túlélő nőket egy halálmenetben útnak indították Theresienstadt felé, és április 25-én az amerikaiak felszabadították őket.

Meglepő módon egyik nővér sem kapta el a tuberkulózist, a tífuszt vagy a vérhast, és pár héttel később elindultak gyalog haza. Amikor július vége felé Pelsőcre értek, a házukat kifosztva találták, és

sok szomszédjuk ellenséges volt velük, mert félték, hogy a nővérek majd visszakerik, amit elvettek tőlük. Kiderült, hogy a család, amelyik elfoglalta a házukat, annak hallatára, hogy ők életben vannak, mindent összepakolt a házban, és átszökött Magyarországra. Ica utánuk ment, és még a saját családja hímmzett törülközőit is ott látta náluk, de a jog szerint nem kérhetett vissza semmit. A szülővárosába visszatérve pedig, amikor néhány ruhadarabját felfedezte egy másik nőn, az nemcsak hogy nem adta vissza őket neki, de sértegetni is kezdte Icat, mondván, sajnálja, hogy visszajöttek. Ez az epizód és a korábbi a pulóverről tartalommal telíti a „bázmészködő” [bystander], az „elősegítő” [facilitator] és a „haszonélvező” [beneficiary] homályos és gyakran üres terminusait, amiket a közvetett részvétel vagy a rész-nem-vétel jellemez, és felfedi, hogy a hétköznapi lakosok a cselekvőképesség [agency] milyen különféle formáit gyakorolták, amikor anélkül tulajdoníthattak el zsidó tulajdont, időnként a háború után is, hogy tartaniuk kellett volna bármilyen megtorlástól.

A pelsőci gettóban történt, hogy Ica szomszédja lett rövid időre egy nő, akinek volt egy gyönyörű kislánya, Marika. Ica összebarátkozott velük, de mindketten elpusztultak, amikor megérkeztek Auschwitzba. Ica, miután hazatért a háború után, véletlenül összetalálkozott ennek a nőnek az özvegyével, Kaufmann (későbbi nevén Kalina) Ernővel, akihez 1947-ben feleségül ment. Kronológiai szempontból Ernő rövidebb történetének itt lenne a helye, de csak később lett, az időrendet felrúgva, csatolva, talán azért, mert korábban önálló kézirat lehetett. Ernő 1938-tól 1940-ig munkaszolgálatos volt Tokajon, de időnként haza tudott menni, így született meg Marika 1941-ben. Később újra behívták Miskolcra, és hosszú éveket töltött különféle munkatáborokban. Igaz emberek végül segítették megszökni, és később felfedezte, hogy a magyar katonák mindenkit agyonlőttek az egységében, ahol korábban dolgozott. Míg arra képes volt, hogy a táborbeli élményeit elmesélje, azt nagyon nehéznek találta, hogy az első feleségéről, a lányáról és a családja többi meggyilkolt tagjáról beszéljen.

A Living with Holocaust Survivor Parents („Holokauszt-túlélő szülőkkel élni”) című írásában Moreimi azt állítja, hogy a szülei, rettenetes élményeik ellenére, képesek voltak arra, hogy szerető, odaadó, önzetlen és ragaszkodó szülők legyenek, és sosem titkolták a múltjukat, holott az életük a háború után is igen nehéz volt a Vasfüggöny mögött. 1950-ben a kommunizmus idején elveszítették az üzletüket, ezért az apja könyvelőnek állt, az anyja pedig virágboltot vezetett a saját házukban, de alig jöttek

Ica és Kaufmann Ernő nászútjukon 1947-ben
(a Moreimi család archívumából)

ki a fizetésükből. Eva 1969-ben távozott, a szüleinek pedig megengedték, hogy 1971-ben kövessék, amit az tett lehetővé, hogy az apjának volt három nővére, akik Clevelandben éltek. Noha a szülei már ötvenkilenc és hatvankét évesek voltak, amikor megérkeztek az Egyesült Államokba, és nem beszéltek angolul, mindkettőjüknek sikerült állást találni, és több évig dolgoztak így. Az apja 2007-ben halt meg, tíz nappal a kilencvennyolcadik születésnapja előtt, az anyja pedig 2011-ben, szintén kilencvennyolc éves korában (Ica húga, Babi, aki Kassán maradt, kilencven évesen halt meg).

Moreimi szülei sosem látogattak el Auschwitzba, de Moreimi nagynénje, Babi igen, az 1970-es években, és az élmény nagyon fájdalmas volt számára. Maga Moreimi mindig is tudta, hogy egy nap majd odalátogat, de egészen 2017-ig gyűjtögette a bátorságot, hogy ezt megtegye. A férje és három felnőtt gyereke kísérte el. Moreimi ugyan röviden el-

meséli az élményt, de hozzáfűz egy megindító anekdotát is, amit az anyja mesélt neki arról, hogy a sok frissen leborotvált fejű nő miként állt órákig névsorolvasásra várva úgy, hogy sehová sem tudtak elbújni a tűző nap elől, és hogyan kaptak közülük sokan napszúrást. Számtalan, a túlélők vagy másodgenerációsok által írt emlékirat beszámol arról, mint látogatott el az elbeszélő és családja a Holokauszt különféle helyszíneire, és időnként túlélő szülők is vállalkoztak velük az útra. Ezeket az utakat szokás zsidóörökség-, emlékezet- vagy gyökérkereső-turizmusnak hívni, amit a tudósok gyakran azzal utasítanak el, hogy ezek előzetes forgatókönyveket követő újraeljátszások, amik arra szolgálnának, hogy a másodgenerációs gyerekek elkerülhessék a másodlagos szemtanú mivoltot, és helyette olyasvalaminek az elsődleges szemtanúivá válhassanak, amit valójában nem is éltek át. De mint arra Esther Jilovsky (2008: 45) rámutatott, aminek ezeken az utakon a holokauszt-túlélők gyerekei tanúi lesznek, az az, hogy hogyan hatnak ezek a helyek a későbbi generációkra, mint azt Moreimi anekdotája is bizonyítja.

TRAUMATIKUS ÉRTELEM ÉS ÍZEMLÉKEK: „VIRÁGZÓ ORGONÁK” PELSŐCÖN, KONCENTRÁCIÓS TÁBORBELI RECEPTEK ÉS KULINÁRIS NOSZTALGIA

Az összes itt tárgyalt emlékirat és sok más, a Holokausztról szóló személyes történet is saját kiadásban jelent meg, és gyakran olyan borzalmakat ismételnék szüntelenül, amelyeket más túlélők beszámolóiból már ismerünk. Mindazonáltal ha van a túlélők emlékezetének valamilyen kivételes szerepe a nem-kanonikus történetmesélésben, akkor az azoknak az olykor jelentéktelennek tűnő és relatíve apró eseményeknek a felidőzéséből áll, amik az elbeszélő számára jelentőséggel bírtak. Alexandra Georgapopoulou a *Thinking Big with Small Stories in Narrative and Identity Analysis* („Nagy dolgokat elgondolni a narratívák kis történeteivel és az identitás analízise”) című tanulmányában (2007: 147) a narratív adatoknak [narrative data] az ilyen nem-kanonikus elbeszélését elemzi, azt, ahogy a történetmondás elkanyarodik a megszólaltatott élettörténettől, és akár elutasításra is kerül, mondván, ez nem történet. Az általam fentebb hangsúlyozott Deanna Durbin-kalap, ami Somogyi számára a saját, még nem megsemmisült gyerekkora szimbólumává válik, erre példa. Szeretnék itt felhozni egy másik példát is Ica történetmeséléséből, egy igen

egyszerű anekdotát arról, hogy Ica hogyan emlékezett vissza a szép, virágzó orgonákra, amikor az utolsó fényképet készítette a házukról az orgonafák előtt állva. Ica visszaemlékezése engem azonnal az egyik legelső magyar tanúságtételre, Hegedüsne Molnár Annára (1897–1979) emlékeztetett, aki 1945. május 1-jén kezdett el írni, alig pár nappal azután, hogy visszaérkezett Szatmárba a deportálásból. Hegedüsne az emlékiratában keserű részletességgel idézi fel a szatmári gettót, Auschwitzot, a schlesierseei munkatábort és a halálmenetet, ahol elválasztották a lányától. Az írásművét ezekkel a szavakkal kezdi: „Élek! És az orgona újra virágzik! [...] Ha nem jönnek haza, ha feleslegesen várok, és nincs többé miért reménykednem, akkor sosem lesz többé tavasz, és az orgonák majd csak a sírom felett nyílnak újra.” [I am alive! The lilacs are in bloom again!... If they don't come home, if I wait in vain and I can no longer hope, then there will never be spring again and the lilacs will bloom only over my grave.] (Hegedüsne 2014; xv, xix.) (Csak a mű angol fordításából tudok idézni, mivel az eredeti 1946-os aradi kiadás mindössze négy könyvtárban található meg a világon.) Hegedüsne hiába várta a férjét és a lányát, de a fia túlélte a háborút, és Hegedüsne végül ki tudott költözni hozzá Kanadába.

Fél évszázaddal azután, hogy Hegedüsne közvetlenül a háború után kiadta a beszámolóját, egy másik holokauszt-túlélő, Judith Mandel (Novack) is megírta a maga emlékiratait *The Lilac Bush* („Az orgonabokor”) címmel (1989), aminek szintén az orgona lett a központi metaforája. Mandel magyar ajkú családba született a romániai Szamosújváron, és ott is élte meg, amikor 1940-ben a város újra Magyarországhoz került. Mandel leírja, hogy a családja hogyan díszítette fel orgonával az egész házukat minden Shavuot (zsidó húsvét) idején, és hogy ő hogyan látott meg az Auschwitzba tartó vonatból – amikor rákerült a sor, hogy a szabadba nyíló keskeny nyíláshoz állhatott – egy szép virágzó orgonát a vonat közelében, és hogyan próbált, sikertelenül, elkapni egy ágat. Mandel túlélte a schlessieni munkatábort és egy halálmenetet, ahol két nővérét és egy unokatestvérét is elveszítette. A háború után sikerült kijutnia az Egyesült Államokba. 1948-ban New Yorkban észrevett egy asszonyt, aki májusban orgonát árult, és ettől gondolatban azonnal vissza-került a zsúfolt marhavagonba, de vett egy nagy csokor orgonát, és ekkor jött csak rá, hogy újra Erev Shavuot [kb. nagyhét] volt.

Miután ezt a tanulmányt egy utalással kezdtem a járványra, ami sokakat elpusztít a túlélő szemtanúk közül, nem tudom megállni, hogy ne említsem a virágzó orgonák kapcsán a *New York Times* egyik

2020. május 9-ikei színes tudósítását is egy bizonyos Stillmann Lajosról, aki kilencvennyolc éves – ugyanannyi, mint Bach Marianne –, és mauthauseni túlélő. Stillmann közvetlenül a háború után először a gyerekkora helyszínére, Kiskunfélegyházára tért vissza, ahol egyike volt annak a kilencvenhét túlélőnek, aki megmaradt a város mintegy ezer zsidó lakosa közül. Hamarosan Mexikóba emigrált, ahol 1948-ban feleségül vette Bubát, aki Auschwitz-túlélő volt. Stillmann ma az emlékiratait írja, a vírus miatt a lakásába zárva, Mexikóvárosban. Azt mondja, hogy amikor hazaért Kiskunfélegyházára, álmában az apját látta, amint elássa a családi ékszereket egy orgonafa alá a kertben, és ezért másnap fogott egy ásót, és azon a helyen, amit álmában látott, csakugyan megtalálta a családi ékszereket; az álom nem alapulhatott igazi emléken, mivel ő abban az időben nem volt ott, hanem már deportáltak Budapestről. Ugyan ma már nem élnek zsidók Kiskunfélegyházán, de a város nemrégiben beke-reült a hírekbe, mivel 2020 márciusában súlyosan megrongálták a zsidó temetőjét.

A fenti három, holokauszt-túlélőktől származó orgona-utalás a *magyar*, avagy *erdélyi orgonára*, más nevéen *Jósika-orgonára* vonatkozik (az utóbbi nevéet báró Jósikáról, az erdélyi regényíróról és hazafiról kapta), ez egy reliktum faj, ami a Kárpátok területén, Magyarországon, Romániában és Nyugat-Ukrajnában őshonos, azaz olyan területeken, ahol nagy számban éltek zsidók a háború előtt. Az orgona édes illata és az, hogy ez az illat sokszorosan és érzelemfelidéző módon összekapcsolódott a májussal és a szerelemmel, ellenállhatatlan illat emlékeket idézhetett fel azokban, akiket 1944-ben deportáltak, és egyszerre emlékeztethette őket a magyar otthonukra és a zsidó sorsukra. Az ilyen illat-és íz keltette önéletrajzi emlékeket Proust-jelenségnek, avagy prousti emlékezetnek szokás nevezni. A közelmúltban lefolytatott kísérletek megerősítettek, hogy az ilyen emlékek eltérnek a szóbeli vagy vizuális információk keltette emlékektől, és rendszerint erősebbek, érzelmelibbek és hatékonyabban idéznek fel múltbéli élményeket, mint az előbbieik. Az illatkódolta élmények fontos elemét képezik a poszttraumás stresszszavarnak is. Míg ezek a túlélők a deportálásuk előtti édes illatokat idézték fel, velük ellentétben a francia Charlotte Delbo a posztumusz megjelent *La mémoire et les jours* („Az emlékezet és a napok”) (1985) című művében, amiben a deportálása emlékével foglalkozik, a *külső/intellektuális emlékezetet szembeállítja az érzékek emlékezetével* – ami illat, tapintás és hang által kel életre –, és ez utóbbin keresztül idézi fel az ürülék és az égő hús szagát Birkenauban (lásd még Vasvári 2016b).

Szintén a háború előtti élet illat- és ízlelékeihez kapcsolódik a táborbéli receptírás és receptekről való beszélgetés szokása, amit főleg nők űztek. Korábbi publikációimban számtalan ilyen szöveggel foglalkoztam (2016a, 2018, 2019). Moreimi emlékiratának a címe *Titkos receptek*, mivel a lőszergyárban az anyja titokban recepteket gyűjtött, és mintegy hatszázat le is jegyzett közülük, feltüntetve rajtuk, amikor tudta, hogy kitől kapta a receptet, bár gyakran csak a nők utónevét tudta. Ezek közül pár darab profi recept is volt: ezeket a Böhm-család három női tagja szerezte meg a híres Gerbaud-cukrászdából, amikor még Ausztráliába készültek kivándorolni. Ica a recepteket egy titkos vászonzacskóban rejtegette, amit a kabátja béléséből vágott ki, ami túl nagy volt rá. Egyszer még egy égő házba is beszaladt, amit a Szövetségesek bombáztak, hogy kimentse a recepteket. A halálmenetben is vele voltak, és vitte őket magával akkor is, amikor Európából az Egyesült Államokba utazott, ahol rendszeresen sütött belőlük. Moreimi eltűnődik azon, hogy vajon a táborbéli nők komplett vacsorákat főztek-e a képzeletükben esténként, és hozzáteszi, hogy ezt ő már sosem fogja megtudni, és hogy sajnálja, hogy nem tett fel több kérdést még azelőtt, hogy már túl késő lett. A válasz egyébként az, hogy igen, gyakran főztek képzeletben, és időnként még azt is megbeszélték, hogy hogyan terítenék meg az asztalt, és talán képzeletbeli vacsoraestélyeket is adtak, ezeket ugyanis sok emlékirat tárgyalja. És az Icéhoz hasonló kéziratos receptek is, amiket az övéhez hasonlóan különféle papírfecnikre írtak, és meglepően nagy számban kerültek megőrzésre. Néhány eredeti recept reprodukcióját lásd például Moreimi könyvének függelékében, így például a R. Mine jelzéssel ellátott receptet, ami egy R. Kopp nevű nőtől származik, és amit egy Riegel Mine – egy német acélborítású aknatípus, amit a második világhábo-

**Eva Moreimi, amint anyja egyik receptjét készíti:
Gerbaud-kockát és savanyú meggyes kockát
(a Moreimi család archívumából)**

**Ellopott papírfecnik, amikre Kellner Ica recepteket írt
a Hessisch Lichtenau-i munkatáborban**

rúban használtak tankok ellen – formanyomtatványának a hátoldalára írtak.

Egyik korábbi cikkemben, ami ebben a lapban jelent meg, az egyik magyar receptíró, akiről írtam, Weiss Hedvig (1914–2012) volt, aki elmagyarázta, hogy a nők hogyan meséltek egymásnak családi történeteket, miközben lediktálták a recepteket, és azt is, hogy azért lett ő a szakácskönyv lejegyzője, mivel neki volt papírja és ceruzája, és képes volt apró betűkkel írni: „Én csak írtam, nagyon apró betűkkel, hogy elég legyen a papír. Nem volt szempont, hogy milyen típusú ételeket írunk. Ami éppen eszünkbe jutott”. Weiss 149 receptet írt le, de, elmentében azzal, amit hitt, igenis volt sajátos megfontolás amögött, hogy az éhező nők milyen recepteket diktáltak le, még ha akkor ennek nem is voltak tudatában. A receptgyűjteményben mindenféle étel szerepel, de mégis főleg kalóriadús ételek. A receptek mind a kelet-közép-európai gasztrókultúrát reprezentálják, és túlsúlyban vannak köztük az édességek és más zsíros ételek; az ételek egyáltalán nem kóserek, és közülük csak alig néhány van, ami speciálisan zsidó étel. Ugyanakkor nincs tudomásom más fennmaradt receptgyűjteményről, ami annyira terjedelmes lenne, mint Icaé.

Moreimi beszél az anyja réteseiről és más süteményeiről is, amiket folyton sütött a legkülönbélebb alkalmakra, és a könyve utolsó részében látható néhány az eredeti receptekből is, amiket 2017-ben Moreimi a washingtoni Amerikai Holokauszt Emlékmúzeumnak adományozott. Az a hat recept, amiket angolra lefordított és amerikai mértékegységekre átírt, mind süteményes recept, így például a lekváros linzersütemény receptje vagy a dió- és lekvártöltelék tartalmazó, csokoládéval bevont tejes Gerbaud-szeleté. Emellett részben ki lehet szelni azt a huszonnyolc eredeti receptet is, amiről fényképek készültek és belekerültek a könyvbe, ezek valamivel változatosabbak, de még mindig nagyrészt édességek, ami egyáltalán nem szokatlan ilyen gyűjtemények esetén, hiszen a legtöbbjük a kalóriadús ételekre összpontosított. Mégis érdekes lenne tudni, vajon milyen ételkategóriát képviselt a többi recept, és hogy volt-e köztük szigorúan zsidó étel a szokványos magyar receptek mellett.

Moreiminek azért volt hozzáférése a családja történetéhez, mert igen szoros volt a kapcsolata a szüleivel, akiknek a történetét először csak a saját családja számára szeretne volna leírni, de aztán úgy döntött, hogy az újra feléledő antiszemitizmus idején szélesebb körben is meg kell osztania. Azt mondja, hogy a második generáció tagjaként ugyan nem a szülei élményeinek árnyékában nőtt fel, de inspirációt merített az állhatatosságukból, amivel éltek az

életüket. A *Titkos receptek* egy szeretetteljes, de minden túlzó szentimentalitást nélkülöző tiszteletadás a szülőknek, és ugyanakkor, mint azt Moreimi egy interjúban elmondta (Yoo 2019), azért is meg akarta írni a könyvet, hogy így hangot kaphassanak anyja azon táborbéli nővérei is, akiket megöltek.

KONKLÚZIÓ

Mint azt Viktor E. Frankl kifejtette a *Man's Search for Meaning* („Az ember értelemkeresése”) című könyvében: „Ez a könyv nem állítja, hogy tényekről és eseményekről szól, hanem helyette személyes élményekről számol be. [...] Ezt a mesét nem a nagy szörnyűségek foglalkoztatják, amiket már kellően sokan megírtak (noha kevesebben, mint gondolnánk), hanem az apró gyötrelmek sokasága” (1959: 3). Szvjatlana Alekszjevics [a magyar kiadású köteteken: Szvetlana Alekszjevics], aki arról ismert, hogy borús hangulatú beszámolóiban örököltette meg a szovjetunióbeli életet, több interjúban is kifejtette, hogy őt azok az apró részletek érdeklik, amikre soha senki nem kérdez rá, és amik a mélyebb értelmét adják annak, amit az alanyai átéltek. Hiszek abban, hogy a személyes emlékiratok népszerű műfaját nem lehet negatív értékítélettel „lelkesítő” vagy „nyomorirodalommá” redukálni, és hogy tudományos figyelmet érdemel ez a műfaj, mivel ezek a művek igen sokat elárulnak társadalmi, kulturális, történelmi és érzelmi kérdésekről. Ezt a tanulmányt a Holokauszt asszonyainak prozopográfiájáról szóló nagyobb projektmemorandumomban írtam, azért, hogy ezeknek a nőknek a művein keresztül egyfajta kollektív rajzot adjak egy „emlékezetközösségről”, azaz egy olyan történelmi csoport közös jegyeinek kollektív rajzát, akiknek az egyéni életrajzai nagyrészt kinyomozhatatlanok.

Horváth Györgyi fordítása

HIVATKOZOTT MŰVEK

- Bamberg, Michael. 2008. “Twice-Told-Tales: Small Story Analysis and the Process of Identity Formation.” *Meaning in Action: Constructions, Narratives and Representations*. Eds. Toshio Sugiman et al. New York: Springer: 183–204.
- Bamberg, Michael. 2010. “Who Am I? Narration and Its Contribution to Identity.” *Theory and Psychology* 21.1: 1–22.
- Brockmeier, Jens and Dona L. Carbaugh. 2001. “Introduction.” *Narrative Identity in Autobiography*,

- Self and Culture*. Eds. idem. Philadelphia: Johns Benjamin: 1–24.
- Brodzki, Bella. 2001. "Trauma Inherited, Trauma Reclaimed: Chambert: Recollections for an Ordinary Childhood." *The Yale Journal of Criticism* 14.1: 155–167.
- Csernyánszky, Judit. 2020. "Wallenberggel dolgozott, életeket mentett" *Infovilag.hu* 03.14. <https://infovilag.hu/wallenberggel-dolgozott-eleteket-mentett/>
- Conway, Mike. 2013. "Oral History Interviews." *The International Encyclopedia of Media Studies*. Wiley Online Library. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/book/10.1002/9781444361506>
- Cosslett, Tess. 2000. "Matrilineal Narratives Revisited." *Feminism and Autobiography. Texts, Theories, Methods*. Eds. Tess Cosslett, Celia Lurie and Penny Summerfield. London: Routledge: 141–153.
- De Fina, Anna & Sabina Perrino. 2011. "Introduction: Interviews versus 'Natural' Contexts: A False Dilemma." *Language in Society* 40: 1–11.
- De Fina, Anna. 2015. "Narrative Identities." *The Handbook of Narrative Analysis*. Eds. idem. and Alexandra Georgakopoulou. Hoboken, NJ: Wiley: 351–368.
- Doffek, Gábor. 2020. „Te azért nem sírsz mert te ott voltál – Nagymamám, a hős”. WMN.LIFE. Április 25. <https://wmn.hu/wmn-life/52673-doffek-gabor-te-azert-nem-sirsz-mert-te-ott-voltal-nagymamam-a-hos>
- Drewniak, Dagmara. 2015. "It's Our Shared Memories... The Stories We Tell: Politics and Identity in Two Memoirs by Hungarian-Canadians." *Writing the Self: Essays on Autobiography and Autofiction*. Ed. Kerstin W. Shands et al. Huddinge: Söderörns högskola: 93–102.
- Epstein, Helen. 1988. *Conversations with Children of the Holocaust: Sons and Daughters of Survivors*. New York: Penguin.
- Fischer, Nina. 2015. *Memory Work: The Second Generation*. London: Palgrave MacMillan.
- Forgács, Gábor. 2004. "The History of Üllői út 2–4." *Searching for Raoul Wallenberg*. <https://www.raoul-wallenberg.eu/testimony/history-of-wallenbergs-office-hired-by-the-swedish-embassy/>
- Frankl, Viktor E. 1959. *Man's Search for Meaning*. Boston, MA: Beacon Press.
- Georgakopoulou, Alexandra. 2006. "Thinking Big with Small Stories in Narrative and Identity Analysis." *Narrative – State of the Art. Sp. Issue Narrative Inquiry* 16.1: 122–130.
- Greenspan, Henry. 2014. "The Unsaid, the Incommunicable, the Unbearable, and the Irretrievable." *The Oral History Review* 41.2: 229–243.
- Hegedüs, Anna Molnár. 2014. *When the Lilacs Bloomed*. Toronto: The Azrieli Foundation (orig. ed. *Miért? Egy deportált nő élményei a sárga csillagtól a vörös csillagig* ['Why? The Experiences of a Deported Woman from the Yellow Star to the Red Star'], Arad: Me-Ta, 1946).
- Hirsch, Marianne. 1992. "Family Pictures: Maus, Mourning, and Post-Memory." *Discourse* 15.2: 3–29.
- Hron, Madelaine. 2010. *Translating Pain: Immigrant Suffering in Literature and Culture*. Toronto: U of Toronto P.
- Jilovsky, Esther. 2011. "All a Myth? Come and See for Yourself: Place as Holocaust Witness in Survivor and Second-Generation Memoirs of Return." *Australian Journal of Jewish Studies* 25: 153–174.
- Kádár Gábor & Vági Zoltán. 1999. „Magyarok Auschwitzban." *Holocaust Füzetek* 12. Budapest: Magyar Auschwitz Alapítvány: 92–123.
- Kuhn, Annette. 2002. *Dreaming of Fred and Ginger: Cinema and Cultural Memory*. New York: NYU Press.
- Malin, Jo. 2000. *The Voices of the Mother: Embedded Maternal Narratives in Twentieth-Century Women's Autobiography*. Carbondale: Southern Illinois UP.
- Marer, Paul. 2020. *I Participated in Wallenberg's Rescue Operation, Marianne Bach Remembers / Részvétele a Wallenberg-mentőakcióban, Bach Mariann visszaemlékezése*. Wallenberg Füzetek VII. Budapest: Raszter Nyomda.
- McAdams, Dan, P. R. Josselson & A. Lieblich. 2006. "Introduction." *Identity and Story*. Eds. Idem. Washington D.C.: American Psychological Association: 1–11.
- Miller, Barbara. 2019. *If I Survive – Nazi Germany and the Jews: 100-Year Old Lena Goldstein's Miracle Story*. N. p.: Barbara Miller Books.
- Mishler, Elliot G. 2004. "Historians of the Self: Restorying Lives, Revisiting Identities." *Research in Human Development* 1: 101–121.
- Moreimi, Eva. 2019. *Hidden Recipes: A Holocaust Memoir*. Minneapolis: Secondgen Press.
- Munkácsi Ernő. 2018. *How It Happened: Documenting the Tragedy of Hungarian Jewry*. Ed. Nina Munk. Montreal: McGill–Queens UP. *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához*. Budapest: Renaissance, 1947.
- Rosen, Ilana. 2004. "Literaried Testimonies: Life Histories of Holocaust Survivors of Austro-Hungarian Origin." *Literary Responses to Mass*

- Violence*. Ed. Daniel Terris. Waltham: Brandeis U: 17–33.
- Rosen, Ilana. 2008. *Sister in Sorrow: Life Histories of Female Holocaust Survivors from Hungary*. Detroit, MI: Wayne State P.
- Rosen, Ilana. 2009. "Personal Historical Narratives Shaping the Past and Present." *European Journal of Jewish Studies* 3.1: 103–133.
- Sheetz-Nguyen, Jessica. 2001. "Transcending Boundaries: Hungarian Roman Catholic Religious Women and the Persecuted Ones." In *God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century*. Eds. Omer Bartov and Phyllis Mack. New York: Berghahn: 222–242.
- Shenker, Noah. 2015. *Reframing Holocaust Testimony*. Bloomington: Indiana UP.
- Somogyi Marika. 2019. *A Charmed Life*. N. p.: Marikasomogyi.com
- Somogyi László. 2013. *Fears and Freedom: My Life Story*. Berkeley: László Somogyi. https://archive.org/details/bib_260249_001_001/mode/2up
- Stephens, Bret. 2020. "'You Will Not Live to See your Next Birthday.' Life and Fate, 75 Years after Mauthausen." *New York Times* May 9: A7 <https://www.nytimes.com/2020/05/08/opinion/holocaust-survivor.html?searchResultPosition=1>
- Stone, D. Z. 2019. *No Past Tense: Love and Survival in the Shadow of the Holocaust*. Elstree, Herts: Valentine Mitchell.
- Suleiman, Susan Rubin. "The 1.5 Generation: Thinking about Child Survivors of the Holocaust." *American Imago* 59.3 (2002): 277–96.
- Vaney, Marianne. 2004. "There but for the Grace of God Go I." *Searching for Raoul Wallenberg*. <https://www.raoul-wallenberg.eu/testimony/persecuted-jews/>
- Vasvári, Louise O. 2009. „Lefordított traumák, lefordított életek: holokauszt-túlélő magyar nők az emigrációban.” *Múlt és Jövő* (Budapest), 20.1: 35–62. Repr. in *Holokauszt-olvasókönyv*. Ed. János Kőbányai. Budapest: Múlt és Jövő, 2017.
- Vasvári, Louise O. 2016a. „Nem és emlékezet a táplálkozási élettörténet-írásokban a holokauszt idején és után”. *Múlt és Jövő* 4: 104–140.
- Vasvári, Louise O. 2016b. „Életírás, társadalmi nemek, és trauma”. *TNTeF. Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 6.2: 150–197. <http://tntefjournal.hu/vol6/iss2/vasvari.pdf>
- Vasvári, Louise O. 2018. "Identity and Intergenerational Remembrance through Traumatic Culinary Nostalgia: Three Generations of Hungarians of Jewish Origin." *Hungarian Cultural Studies* 11: 57–77. <https://ahea.pitt.edu/ojs/index.php/aheaarticle/view/322/630>
- Vasvári, Louise O. 2019. „A Proust-jelenség és a nők többgenerációs táplálkozási élettörténet-írása mint a holokauszt traumairódalma” *Literatura* 45.3 (2019): 248–261. <https://ojs3.mtak.hu/index.php/literatura/issue/view/222/102>
- Yoo, Sharon. 2019. "Hidden Recipes Tells the Story of How Local Woman's Parents Survived the Holocaust." *Kare11.com* <https://www.kare11.com/article/news/hidden-recipes-tells-story-of-how-a-local-womans-parents-survived-the-holocaust/89-74ec94e7-fe40-44c0-b0bc-9de68020e141>

Hárs György Péter

Álmodj

álmodjál szépeket
 más nem maradt
 neked s jó ha minél
 előbb megírod azt
 a nőt akiről szépeket
 kezdetet s végzetet
 álmodnak rég fák és
 füvek s a kerteden is
 átüget az árny nap és a

fénybold hordva
 csillagnyi fátyolt
 aztán a fátylak
 hullanak fölsír a
 Hold fölsír a Nap a
 vége is majd véget
 ér szűkül idő tágul a
 tér